

Н. КЕНЖЕАХМЕТ

ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ (ОРХОН) ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ТОПОНИМДЕР

Орталық Азия мен Қазақстанның ежелгі территориясы мен табиғаты жайындағы географиялық деректердің тамыры ықылым замандардың терең түкпірінде жатыр. Ежелгі парсы (Бехустин жазбасы), грек (Геродот, Страбон, Плиний, Птолемей), қытай (Сыма Цянь, Бан Гу) деректері аталмыш территория жөнінде құнды деректер қалдырса да, бірақ олардың еңбектерінде қазақ жері шала-шарпы, тек Каспий, ішінара Арал теңіздері мен Сырдария өзенінің ауқымында ғана бейне-ленеді.

VI ғасырда Орталық Азия мен Қазақстанда Түрік империясы шаңырақ көтерді. Бұл империяның қол астына Тынық мұхиттан бастап Қара теңізге дейін мекендеген барлық халықтар қарады.

Дәл осы тұста қытайдың географиялық еңбектерінде ұлы бұрылыс болды. Ежелгі қытай тіліндегі топонимдік атауларда түркі компоненттері немесе соғды компоненттері көбейді. Қытайдың ресми тарихнамаларында болсын, жеке саяхатшылар жазған саяхатнамаларда болсын осы белгі айқындала түсті.

Ежелгі Түркі ескерткіштерінде аса құнды географиялық деректер қалды. Түркі қағандары мен айғұпшылары өз ескерткіштерінде мемлекеттік саясат мүдделеріне байланысты, негізінен қол астына қараған халықтардың орналасуы мен әскери жорық маршруттары сипатындағы мағлұматтарды жазып қалдырды. Ескерткіште шығыс, батыс, оңтүстік, солтүстік жағында қоныстанған халықтар жөнінде, қалалар мен елді-мекендер және олардың тұрған орындары жөнінде көбіне-көп көңіл бөлінді. Сайып келгенде, осының бәрі соғдылар мен қытайларға өздерінің географиялық білімдерін кеңейтуге септігін тигізді. Орта ғасырлық қытай географтары мен саяхатшылары орталық азияның жер-су аттары мен этнонимдерін тікелей түріктерден қабылдады. Мысалы, Қытайлар «тібет» (қытайша Тубо) этнонимін түркілерден қабылдады¹. Ал түрікше топонимдердің көбін мағынасы бойынша қытайшаға баспа-бас аударды, мысалы, ежелгі қытай деректеріндегі Шу-анхэны Екі –Өгіз деп санауға негіз береді².

Ежелгі түркі ескерткіштерін географиялық тұрғыдан танып-білудің ерекше маңызы бар. Түркі дәуірінде орталық азияның елді мекендері туралы мағлұматтар араб, парсы, қытай жазбаларында пайда бола бастады, мұның өзі көне араб, парсы, қытай карталарының жарыққа шығуына септігін тигізді. Алайда түркі ескерткіштеріндегі топонимдердің көбі қазіргі зерттеушілерге түсініксіз болған жәйт бар, көне түркі ескерткіш-теріндегі топонимдердің сыр-ын ашатын қосалқы кілт көне қытай жазбаларында жатыр.

Түркі ескерткіштері дегенде, негізінен екінші түркі қағанаты кезіндегі Күлтегін, Білге қаған, Тонұқұқ, Онгин ескерткіштеріндегі топонимдер мақаламның тиегі болады.

Түркі ескерткіштерінің географиялық бейне-леуі басқалардан ерекшелеу, оларда топонимдер әскери жорық маршруты бойынша «төрт бұлұңға» бөліп орналастырылған. Ескерткіште әлемнің төрт бұрышы өңре күн тоғсық (шығыс) (Онгин, Күлтегін), кіре күн батысық (батыс), беріа (оң-түстік), йырийа (солтүстік), немесе ілгеру (шығыс), біргеру (оңтүстік), керу (құриғару) (батыс), йырығару (солтүстік) деп аталды.

1. Күлтегін (685–731 жж.) ескерткішіндегі эт-нонимдер мен топонимдер

Аталмыш ескерткіште отызға жуық топоним, оншақты ел, тайпа аты кезігеді. Осы топонимдердің көбі Білге қаған ескерткіші мен Тонұқұқ ескерткішінде қайталаанады.

Мәтін мазмұны бойынша, Бұмын қаған мен Истеми қағанның жаназасына елші жіберген елдердің тізімдігі беріледі: «*Juuiu suu utiu цгге кьп tuysyqda bokli, ицлгил, tabуаи, tuput, apar, purum, qurqyz, ьи-qurуqan, otuz-tatar, qytan, tataby bunia bodun kelipen suytamys² juylamys²*» (КТ64).

Бөклі Күн шығыстағы Бөклі елінен елші келеді. Көне түркіше Бөклі «*mug-lig*» атауынан шыққан. Мүлліг қазіргі Корея түбегіндегі ежелгі ел. Тан Лиан құрастырған «Санскритше терминдер» атты еңбекте қытай тіліндегі Гаогули (Kogure) ді «Мукури» деп

¹ Инь Вэйсянь: «Вэй-у-эр-зу хэ Заньзу лишэ гуаньси янцзю» («Ұйғырлар мен Тибеттердің тарихи қарым-қатынасы туралы зерттеулер»). Ганьсу мәдениет баспасы, 19996. С. 36.

² Кенжеахметулы Н. К вопросу о локализации средневековых городов Пулада и Ики-Огуза // Изв. НАН РК. 2008. №1.

атаған.³ «М» дыбысының «Б» дыбысына өзгеруі табиғи құбылыс.

Чөлгіл Бекліден кейін мәтінде «Чөлгіл» немесе «Үчөлгіл» деген ел кезігеді. Бірсыпыра ғалымдар, мәтінде қосарланған «л» әрпі жоқ болса да, оны «Чөлгіл ел» деп оқып жүр. С. Е. Малов оны «Беклі Чөл(л)іг іл» деп оқып, «народ степи Беклийской» деп аударады.⁴ Франсуз түркологы Р. Жиро «Чөлгіл елді» «шөлдегі ел» деп түсінді-реді.⁵

Көне қытай тілінде жазылған «Кидан мемлекетінің шежіресі» 22 томында «юй цзюе», «юй цзюе ли» деген этноним кезігеді. Аталмыш этноним «Кидан тарихы. География баянында» «юй цзюе», «Кидан тарихы. Тайзудың өмір баянында» «юй гу ли», «Сян лу чжида» «юй цзюе люй» деп хатталады.

Қытай деректеріне сүйенсек, Жужан хандарының тегі «юй цзю люй» болған. «Солтүстік патшалықтар тарихы. Жужан шежіресінде» жазылуынша, Солтүстік патшалық Тяньбао жылнамасының 5 жылы (жыл санауымыздың 554 жы-лы) Гао Сян деген генерал Цзиньяннан (қазіргі Шаньси провинциясындағы Тайюань қаласы) мыңнан астам салт атты сарбаздарын бастап Хуаньчжоудағы(қазіргі Ішкі Моңғұлда) Жужандарға шабуыл жасайды да, Жужан ханын тұтқындайды, оның елі алысқа көшіп кетеді. Сондықтан, «Чөлгіл» немесе «Үчөлгіл» елі жужан хандарының елі немесе жужан этнонимінің түркіше аталуы. «Жужан» атауы қытайша Жоужуан, Жужу («Вэй патшалығының тарихы»), Жуйжуй («Сун патшалығының тарихы»), «Ци патшалығының тарихы») Жужу («Суй патшалығының тарихы. Түрік баяны»)дың баспа-бас транскрипциясы, осы атаулар «Чөлгілдің» дыбыстық транскрипциясы, мағынасы иероглифтен көрініп тұр. Ал батыс ғалымдары жужандарды «авар» деп атап жүр. Ал Күлтегін ескерткішінде батыстағы «апар» елі сөз болады.

Күлтегін ескерткішіндегі осы этнонимдер сағат стрелкасы бойынша қатаң тәртіппен орналасқан, жоғарыдағы екі елден (олар Түркілердің тура шығысында, сағат стрелкасы бойынша 3 бас-талатын тұста) кейін: Табғач, Түпүт, Апар, Пұрұм, Қырқыз, Үч Құрықан, Отыз Татар, Қытан, Татаби. Сағаттың центрі – Түркі елінің жүрегі Өтүкен йыш.

Табғач Табғачтар Түркілердің оңтүстігіндегі

Тан патшалығын меңзейді.

Апар Түркілердің оңтүстік батысындағы қазіргі Ауғанстанның солтүстік шығысындағы Құндызды меңзейді. Құндыз қытай деректерінде Хого («Да Тан Сиюй цзи») Эхуаньчэн («Көне Таннама. География баяны») Ахуань («Жаңа Таннама. География баяны») Ахуан («Тайпин хуаньюй цзи») деп хатталады, ол әрі қаланың аты, әрі қала мемлекетінің аты, Апардың дыбыстық аудармасы. Араб деректеріндегі Варвализ Апарды меңзейді.⁶

Пұрұм Шығыс Рим империясын, жүйеден Жерорта теңізі жағалауындағы елдерді меңзейді. «Суй патшалығы тарихы», «Таң патшалығы тарихында» Фулинь деп хатталады.

Татаби Татабилер қытай деректерінде («Вэй-шу») «ди ду юй» түрінде кезігеді. Дуньхуаннан табылған көне Тибет документінде Р.Т.1283 Үлкен Хинган тауының батыс жағына орналасқан этностар жөнінде мынадай құнды дерек кезігеді: кидандардың «шығысында Татабилер(Dad-pui), ең солтүстік жағына Йер Байырқұлар (Ga-ra-byi-ger) орналасқан. Олар тұрған таулар биік, жер жағдайы қиын, үй хайуандарынан тек шошқа ғана бағылады».⁷

Йер Байырқұ Күлтегін, Білге қаған мәтініне сүйенсек, Йер Байырқұлар Түркілердің солтүстігіндегі ел: «Juguru jir bajurqu jiriŋe tegi siledim» (КТм 4); «Anda kisre jir Bajurqu uluy irkin jayy boldy» (КТб 34). Тибет документіне сүйенсек, Байырқұ этнонимінің алдындағы «йер» аймақ, алапты меңзейтін «жер» мағынасында емес, қайта сол этностың орналасқан бағытын бейнелейтін сын есім сыяқты. Ежелгі Түркілер солтүстікті «йыр» немесе «қара» деп атады, сонда «Йыр Байырқұ» дегеніміз «Солтүстік Байырқұ» деген мағына береді. Ал қытай деректеріне Байырқұлар Ба-ие-гу түрінде кезігеді. Осы Байырқұлар Мочо қағанның (Қапаған қаған) басын алып, қытайларға тарту етеді. «Цзычжи тунцзянь» («Всеобщее обозрение, управлению помогающее») 211 бумасында былай делінген: «Кай юань жылнамасының 4 жы-лы (716 ж) Байырқұлар Түрік қағаны Мочоның басын алып тарту етті. Сол кезде Мочо солтүс-тікте Байырқұларға соққы беріп, Туғла өзенінде оларды ойрандап, жеңіспен оралған жо-

³ Цэнь Чжунмянь, Туцзюе цзиши, Чжунхуа шуцзюй, 1958.ЭС. 892-893.

⁴ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности – Тексты и исследования. М.: Л., 1951. С. 29-36.

⁵ Rene Giraud. L' Empire Des Tuercs Celestes: des Regnes D' Elterich, Qaghan et Bilga (680–734). Contribution a L' histoire des Tuercs d' Asie Centrale. Librairie d' Amerique et D' orient. Paris, 1960. P. 186.

⁶ Фэн Чэнцзунь. Сиюй димин («Батыс өңірдің жер-су аттары»). Чжунхуа шуцзюй, 1982. С. 103.

⁷ Ван Яо, Дуньхуан Тубо вэнсяньсюань. Чэнду. Сычуань минзу чубаньшэ, 1983. С. 162-163.

лында, қапылыста Байыркұ Сэчжилөнің тұтқиыл шабуылына тап болады, орманнан кенет тап берген ол(Мочоның) басын алады».⁸

Түргі Йарғұн көл Күлтегін есерткішінде Түргі Йарғұн көлде(КТ6 34) Байыркұларды талқандайды. Аталмыш топонимнің алдыңғы бөлігі «түргі» немесе «төргі» сын есім, «жоғары», «төргі» деген мағынаны береді. Ал «Йарғұн» топоними қазір «Арғұн» түрінде кезігетін өзеннің атымен байланысты. Арғұн өзені мен Керулен өзені осы көлге құяды, қытайша «Хулун», моңғұлша «Далай нор» деп аталатын осы көл Қытайдың солтүстік шығысында Ресеймен, Моңғолиямен шекараласқан аймақта жатыр. Француз түркологы Rene Giraud Түргі Йарғұн көлді Хулун көлі болуы мүмкін деп жорамал жасайды.⁹

Арғұнның көл аты болғанын дәлелдейтін Г. Ф. Миллердің дерегі бар. 1735 жылы Арғұн көліне сапарлай келген Г. Ф. Миллер осы өңір туралы «О древних памятниках в уездах Селенгинском и Нерчинском» деген мақала жазғаны мәлім. «В 12 верстах ниже города Цурухайту, — деп жазады Миллер, — в Аргунь впадает река Ган, а в версте, если не меньше, ниже Гана, с той же стороны в Аргунь впадает река Хаул»¹⁰.

Йашыл өгүз Күлтегін ескерткішінде «Eiim qaγan birle ilgerγ jarul ьgьz panduη jazyqa tegi sьledimiz. Quryγaru temir qaryuqa tegi sьledimiz. Kцgmen aia qu[yuqyz jirine tegi sьledimiz]» (КТ6 17) деген сөйлемдер кезігеді.

Йашыл өгүзді қазіргі Хуанхэ өзені екенін түркологтардың бәрі құптайды, осы арада ескерте кететін бір жәйт, «Йашыл» сөзі түс-баяуды білдіретін «жасыл» мағынасында емес, «жазыл» немесе «жосылу» мағынасын береді. Махмұд Қашқари «Йасул» сөзін «жайпақ», «жатаған» деп түсіндіреді.¹¹ Жосылып шығысқа аққан осы өзенді Түркілер «Йашыл өгүз» деп атады.

Шантұң язы Шантұң жазығы қазіргі Хэбэй жазығын меңзесе керек. «Шантұңның» қытайша мағынасы «таудың шығысы», ал «Шантұң» жазығы

Тайханшань тауының шығысындағы жазықты немесе қазіргі Хэбэй жазығын меңзейді, бірсыпыра ғалымдар оны қазіргі «Шаньдун» провинциясы тұрған жер деп жүр.

Қадырқан йыш туралы Күлтегін ескерткішінде былай жазылады: «Ilgerγ qadyrqaη juryu ara bodunuу aiaη qonturtyмуz» (КТ621).

Түркологтардың зерттеуінше, «Қадырқан йышы» қазіргі Үлкен Хинган тауы.¹² Түркі ескерткіштерінде Қадырқан мен қатар Өтүкен тауы хатталады.

Өтүкен тауы Тыва республикасының солтүс-тік батысында.

Күлтегіннің Түркештерге қарсы шайқасында **Алтұн йыш (КТ636), Ертіс өгүз (КТ637), Болчү (КТ637), Табар (КТ638), Йінчү өгүз (КТ639), Кеңрес (КТ639), т.б. топонимдер, этнонимдер кездеседі. Алтын йыштың қазіргі Алтай тауы екенін, Ертіс өгүздің қазіргі Ертіс өзені екенін түркологтар бірауыздан құптайды. Болчү, Табар, Йінчү өгүз, Кеңрес жөнінде түркологтардың тұжырымы әркілі.**

Болчү Жыл санауымыздың 708 жылы Түркеш Соғы өзін қаған деп жарылап, Батыс Түрік қағанатының территориясына билік жүгізеді. Ю. А. Зуев Соғыға «Сакла» деп реконструкция жасайды, оған манихейлік есім деп түсінік береді.¹³

Тондүк ескерткішінде Қапағанның Түркештерге жасаған жорығы туралы құнды дерек қайталанады: «anta jeruki suq baslyу sondaq bodun qor kelti» (Тон 46). С. Е. Малов мұны «Согдийский народ во главе с Суком (?)» деп күмәнмен аударды.¹⁴ Ал Қаржаубай Сартқожа «ашұқ башлығ» деп оқи-ды да, «басына сәлде ораған» деп түсінік береді.¹⁵

Жыл санауымыздың VIII ғасырындағы Орта Азия мен Қазақстан тарихы аумалы-төкпелі болғаны ғылымға мәлім, арабтар (Құтайба) ислам дінін тарату үшін Согдиананы басып, Сырдария бойына дейін жетті¹⁶, негізінен Зороастризмді тұтынған соғдылар топ-тобымен Талас пен Шу алабына, одан Жетісу өңіріне жөңкіле көшті, бұл олардың екінші

⁸ Ян Шэнминь комментарисын жасаған: «Цзы – чжи-тун-цзянь Ту цзюе хуэйхэ шиляо цзюа чжу» (Цзы – чжи-тун-цзяньдағы Түркі, Ұйғыр тарихи деректеріне комментарий). Тяньцзинь гуцзи баспасы, 1992. С. 192.

⁹ Rene Giraud. L' Empire Des Turcs Celestes: Les Regnes D' Elterich, Qapghan et Bilga (680–734). Contribution a L' histoire des Turcs d' Asie Centrale. Librairie d' Amerique et D' orient. Paris, 1960. P. 185.

¹⁰ Миллер Г.Ф. История Сибири. М.; Л., 1937–1941. Т. 1-2. С. 514-516.

¹¹ Махмуд ал-Кашғари. Диван Лугат ат-Турк. Алматы, 2005. С. 754.

¹² «Древнетюркский словарь». Л., 1969. С. 403.

¹³ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. 2002. С. 144.

¹⁴ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности – Тексты и исследования. М.; Л., 1951. С. 64-69.

рет аталмыш өңірге қоныс аударуы болып табылады¹⁷. Олардың исламға қарсы одақтасы түркештер болды.¹⁸ Исламнан қашқан соғдылардың басына сәлде орауы тарихи шындыққа жанаспайды. Осы соғдылар Түркеш қаға-натының қол астына қарады. Қытай деректе-ріндегі Түркештердің қағаны Согы түркі ескерткіштерінде «Сук» деп айтуға негіз бар. Түркі ескерткіштерінде мәлім бір адамның бастауындағы топқа әдетте «башлау» деген етістік қолданылатыны мәлім. Мәселен, «Eki pad ulaju ini jigynim oylanum, beglerim, bodunum, kızı qaryu jablaq boltauu tip saquyndum. Juuyu syuytyn qutaj, tataby bodun baplaju Udar seyn kelti. Tabuay qayanda Isji likeñ kelti» (КТ6 51-52).

Түркілердің Түркештерге қарсы соғысы туралы қытай деректері былай хабарлайды: «Түркеш қағаны Шоучжунның (Шоучжун – Түркеш қағаны Согының қытай деректеріндегі лауазымы – Н. Кенжеахмет) інісі Чжэну өзіне бөлінген тайпалардың ағасынан аз болғандығына өкпелеп, Түріктерге кетеді де, оларды бастап Шоучжунға жаза жорығын жасайды. Мочо (Қапаған — Н. Кенжеахмет) 20 мың әскер бастап шабуыл жасап, Шоучжунды тұтқындап, еліне қайтады».¹⁹ Осы реткі әскери жорық туралы Күлтегін ескерткішінде Түркеш қағанын «өлтірдік»(КТ638) деп жазылса, Тонұқұк ескерткішінде Түркеш қағанын «тұтқындадық»(Тон 41) дейді. Түркі ескерткіштеріндегі Түркеш қағанының өлі-тірісі туралы ақпар бірсыпыра ғалымдарды ойға салғаны мәлім. Ю. А. Зуев: «в битве при Болчу правивший тогда Сакал-каган (Согы – Н. Кенжеахмет) не погиб. Не был он и казнен. Казнено было лишь его имя Сакал, но осталось другое-Шоучжун, под которым он и встретил свою кончину в 715 г.» деп қате тұжырым жасайды²⁰. Қытай деректеріне сүйенсек, Түркеш қағанын тұтқындаған Қапаған оның інісі Чжэнуға: «сен ағаңмен шығыса алмапсың, маған қайтып шын пейілмен берілмексің»

дейді де, екеуінің де басын алады («Таң патшалығының көне тарихы. Түрік баяны II»).

Осы реткі шайқас Болчуда болды. Болчу топонимі Күлтегін(КТ637), Білге қаған (БК28) және Тонұқұк(Тон35) ескерткішінде кезігуден сырт, көне ұйғыр жазуымен жазылған Улаанком ескерткішінде өзен аты ретінде кезігеді (У5)²¹.

Р. Жиро Болчуды Жұңғар ойпатындағы Үлінгір көлінің маңындағы Булун-Тохой дейді әрі «Пул» Иран тілінде «көпір», «жу» «өзен» деген мағына береді, оған «і» әрпі қосылып, «өзендегі көпір» деген мағынадағы «пул-і-жу» сөзі жасалған, кейін фонетикалық өзгеріске ұшырап «Болчу» болған деген тұжырым жасайды.²² Орталық Азияда өзеннің қаланың, тайпаның аты бір-біріне алмаса беретіні табиғи құбылыс, мәлім өзеннің бойындағы қала сол өзеннің атымен немесе сол арада өмір сүретін этникалық топтың атымен атала береді. Мысалы, Талас, Ұйғырбалық.

«Таң патшалығының көне тарихы. География баянындағы» деректерге жүгінсек, жыл санауымыздың 657 жылы Таң патшалығы үш Қарлық жерінде Иньшань, Дамо, Сюаньчи басқару меке-месін құрғандығы мәлім. Иньшан тауы қазіргі Шынжаңның батысындағы Борохоро тауы²³. Қарлықтардың Моула немесе Булачжи деген тайпасы осы мекеменің басқаруында болды. Болчу атауын қарлықтардың осы тайпа атымен шендес-тіруге болады. Борохоро тауының солтүстігінде Боротала өзені бар, өзеннің төменгі ағарында ортағасырлық Болат қаласының қирандысы жатыр.²⁴ Болат ежелгі Болчуның фонетикалық өзгеріске ұшыраған түрі болуы мүмкін.

Біздің пікірімізді дәлелдейтін тағы бір айғақ, Тонұқұк ескерткішінде кезігетін «Ярыш йазы» жазығы (Тон36). Р. Жиро Ярыш язы Жұңғар ойпаты деп тұжырымдайды. Ал ежелгі Болат қаласы Жұңғар ойпатының батысындағы Эбинұр көлінің

¹⁵ Қаржаубай Сартқожа. Орхон мұралары. Күлтегін, 2003. 277 б.

¹⁶ Gibb H. A. R. The Arab Conquests in Central Asia. London, 1923. P. 31.

¹⁷ Кенжеахмет Нұрлан. Суяб археологиясы және Қытай мен Батыс арасындағы мәдени қарым-қатынас: док. дис. Пекин университеті, 2007.

¹⁸ Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. СПб., 2006. С. 360.

¹⁹ Ян Шэнминь комментарийін жасаған: «Цзы – чжи-тун-цзянь Ту цзюе хуэйхэ шиляо цзюе чжу» (Цзы – чжи- тун- цзяньдағы Түркі, Ұйғыр тарихи деректеріне комментарий). Тяньцзинь гуцзи баспасы, 1992. С. 189.

²⁰ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. 2002. С. 219.

²¹ Щербак А.М. Тюркская руника. Происхождение древнейшей письменности тюрков. СПб., 2001. С. 125.

²² Giraud Rene. L' Empire Des Turcs Celestes: Les Regnes D' Elterich, Qapghan et Bilga (680–734). Contribution a L' histoire des Turcs d' Asie Centrale. Librairie d' Amerique et D' orient. Paris, 1960. P. 179.

²³ Малявкин А.Г. Историческая география Центральной Азии. Новосибирск, 1981. С. 186.

маңында, Жұңғар қақпасынан көктей өткен Күлтегін жасағы Болчуда (Болатта) Түр-кештермен қанды соғыс жасайды.

Табар Болчұдағы шайқастан кейін, кара түркеш халқын Табарда қондырады. Күлтегін ескерткішінде осы жер өшкін болғандықтан, С. Е. Малов осы топонимді жақшаның ішіне жазады (КТБЗ8). Ю. А. Зуев осы топонимді Талас деп жаңғыртады²⁵. Түркі руникасында «б» мен «л», «р» мен «с» әріп-терінің пішіні ұқсастау болғандықтан, Зуев реконструкциясын дұрыс-бұрыстығын қайта қарау керек. Өйткені түп нұсқада осы руникалар айна қатесіз «Табар» деп жазулы тұр.

Йінчү өгүз Осыдан соң Көк түріктер Йінчү өгүзді кешіп, Темір қапыңқа дейін барады. Ғалымдар бірауыздан Йінчү өгізді Сырдария деп кесім жасайды²⁶.

Таң патшалығы дәуірінде қытайлар Орта Азия мен Орталық Азияның топонимдерін тікелей түркілерден алғаны қытайша деректерден белгілі. Қытай дереккөздерінен пайдаланып Орталық Азияның топонимдерін қалпына келтіруге болады.

Мәселен, Түркі ескерткіштеріндегі «Ертіс өгүз» «Таң патшалығының жаңа тарихы. Батыс Түрік баянында» «е-чжи» түрінде кезігеді, бұл әрине қытай тілінің қазіргі дыбысталуы бойынша оқылуы, ортағасырлық қытай тілінің дыбыстық ережесі бойынша «Елтіс» болып оқылуға тиіс.

Таң патшалығы дәуірінде, қытай деректерінде, қазіргі Нарын өзенін Йінчү өгіз деп атады. «Таң патшалығының жаңа тарихы. География баянында» Цзя Данның Кучаның батыс солтүстігіндегі елдер туралы жазған мынадай дерегі бар: «Аньсиден (Кучадан) батысқа қарай Чөкүр қамалынан жолға шыққаннан кейін Баймахэ өзенінен (Ақсу өзені) өтіп, одан әрі қарай 180 ли жол жүрген кезде Куйбило шөліне жетуге болады ... 30 шақырым жүрген соң Йінчү өзенінен өтеміз..... Ыстықкөлге жеткен соң 80 шақырым жүрсек таудан шығып Шу алабына ілінеміз, 80 шақырым басып Баласағұнға, одан батысқа қарай тағы 40 шақырым жүріп Суяб қаласына жетеміз, қаланың солтүстігінде Шу өзені

ағып жатыр, өзеннің солтүстігінде 40 шақырым жерде Цзедань тауы бар, он оқ қағандары әр рет осы тауда елағаларын сайлайды. Суябтан батысқа 10 шақырым жүрсек Пенжикентке (Мигочэн) жетеміз». Аталмыш Йінчү өзені туралы «Таң патшалығының жаңа тарихы. Батыс өңір баяны» Шаш елі тарауында: «оңтүстік батысында Яксарт өзені бар, қытай жеріндегі бөлігі Йінчү өзені деп аталады, осы өзен Чжи(Сыр) өзені деп те аталады» делінген.

Орталық Азиядағы жер-су аттарының бірнеше аталымы болған, тек Сейхун деген өзеннен бірнешеуі бар.

«Таң патшалығының жаңа тарихы. География баяны» 40 бумасында: «Чэлин асуынан асқан соң Кеңұт қаласына жетеміз. Сейхун өзені мен Чжэшими қаласын басып, Іле өзенінен өткен соң (Іле өзенінің тағы бір аты Диди өзені), Суяб шекарасына аяғымыз ілінеді. Батысқа мың шақырым жүрсек Суяб қаласына жетеміз, (осы арадағы) өзен солтүстікке ағып құмға және Ибо теңізіне құяды».

Мәтіндегі Сейхун өзені қазіргі Іле өзенінің жоғары ағарындағы Қас өзенін меңзейді. Махмұд Қашқарида аталмыш өзен «Қаз суы» деп аталады.

Қытайдың Юань патшалығы дәуіріндегі деректерде е-юнь-чи, Джувейниде Яфинч²⁷, ал Махмұд Қашқарида Йафинч²⁸ өзені кездеседі. Махмұд Қашқаридің дерегі бойынша, Іле өзені мен Йафинч өзенінің аралығында Ікі өгүз қаласы бар. Ікі Өгүз туралы Людовик ....-ның моңғұл ханы Мөңкеге жіберген елшісі Вильгельм де Рубрук мынадай егжей-тегжейлі мәлімет береді: «Через несколько дней мы въехали в горы, на которых обычно живут Каракитай, и нашли там большую реку, через которую нам надлежало переправиться судне. После этого мы въехали в одну долину, где увидели какой-то разрушенный замок, стены которого были только из глины, и земля там была возделана. После этого мы нашли некий хороший город по имени Equius(Эквиус), в котором жили сараницы, говорящие по-персидски, хогя они были очень далеки от Персии»²⁹.

К. М. Байпақов Эквиусты (Ікі Өгүз) Көксу

²⁴ Кенжеахметұлы Н. К вопросу о локализации средневековых городов Пулада и Ики-Огуза // Изв. НАН РК. 2008. №1.

²⁵ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. 2002. С. 173.

²⁶ Giraud Rene. L' Empire Des Turcs Celestes: Les Regnes D' Elterich, Qapghan et Bilga (680–734). Contribution a L' histoire des Turcs d' Asie Centrale. Librairie d' Amerique et D' orient. Paris, 1960. P. 180; Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. СПб., 2003. С. 188-197.

²⁷ Ala ad-Din Ata-Malik Juvaini. The history of the world conqueror. 1958. V. 1. P. 356.

²⁸ Махмұд ал-Кашғари. Диван Лугат ат-Турк. Алматы, 2005. С. 94.

өзенінің оң жағалауындағы Балпықби ауылы аумағындағы Дунгене қалашығымен байланыстырады. Аталмыш қаланың қирандысы қазіргі Талдықорғанның батысында 30 км жерде³⁰. Кезінде Минорский Йафинч өзенін Қаратал өзені деп тұжырымдаған³¹.

В. В. Бартольд Рубруктың естелігіне талдау жасап, Equius(Эквиус)ты Іле өзенінен 30 км қашықтықтағы Чингилді қирандысымен байланыстырады,³² А. Н. Бернштам Бартольдтың пікірін жақтайды³³.

Махмұд Қашқаридың дөңгелек картасында Йафинч өзені Іле өзенінің батыс немесе оңтүстік жағындағы бір саласы, Таластың шығысында.

Жоғарыдағы деректерге сүйенсек Түркі ескерткіштеріндегі Йінчү өгузі Йафинч өзенін мензейді. Түріктер Сырдарияға жорық жасамаған, Сырдария қытай деректері «Суй шу» («Суй патшалығының тарихы») мен «Синь Тан шуда» («Жаңа Таннама») «Яо ша шуй» деп хатталған, бұл әрине Яксарттың дыбыстық аудармасы.

Белгілі согдолог В.И.Лившиц «Древние название Сырдарьи» атты мақаласында Яксарт этимологиясына жан-жақтылы талдау жасап, Макварттың қытай деректеріндегі Чжэньчжухэ «Жемчужная река» негізінде жасаған қорытындысына тойтарыс береді, ары оның мағынасы Инжу (Жемчуг) емес екенін тілге тиек етіп, Увхратв – «струящаяся, плескающая (река)» деген қорытынды жасайды.³⁴

Яксарттың енді бір аты Хожент. Қытай деректерінде монғұл дәуірі тұсында аталмыш өзен «Хучжан» түрінде кезігеді.³⁵

Түркілердің Сырдарияны асып жорық жасаған туралы дерек еш жерден кезікпейді. 712-714 жылдары Согдианадағы арабтарға қарсы қозғалыста Фатуфарнның Шаш билеушісіне: «И господин, я потому дальше не могу пойти, ибо, господин, кагана, по слухам, совсем нельзя увидеть» деген хат жолдайды.³⁶

Жоғарыдағы деректерге талдау жасасақ, Түркі

ескерткіштеріндегі «Йінчү өгізі» қазіргі Іле өзенінің батысындағы бір өзен деген қорытындыға келеміз. Вильгельм де Рубрук естелігіндегі Қарақытайлар тұрған тау Іле-Шу Алатауы, өйткені Қарақытайлардың астанасы Баласағұн немесе Құзорда қазіргі Қырғыз жеріндегі Бұрана. Олар қайықпен өткен өзен Шу өзенінің орта ағары, одан соң олар үлкен өзен алабына келеді, осы алапты Іле алабы деп топшылаймыз.

1259 жылы монғұлдың ұлы ханы Мөңкенің жарлығы бойынша Құлағу ханға кездесіп қайту үшін Чан Дэ атты адам Батыс Азияға аттанады. Осы сапар туралы жазылған «Батысқа елшілік сапардан естеліктер» деген еңбекте мынадай құнды дерек бар: «Ақпанның 24 жұлдызында екі таудың ортасынан өткеннен кейін, кең жазықтың шетіне іліндік, мұнда халық өте тығыз қоныс-тан көрінеді, біз сапар үстінде бұл маңнан егістік жерлерді, айқыш-ұйқыш қазылған арықтар мен тоғандарды, күл-талқаны шығып күйреп жатқан ескі қалалардың қирандысын жиі кездестіре бастадық. Ондағы жергілікті тұрғындардан кей жағдайларды сұрастырғанымызда, олар бұл жер бұрынғы қидандардың ескі жұрты екендігін айтты... Бұл маңда И-юнь өзені деп аталатын ағысы қатты өзен бар екен, жергілікті тұрғындар бізге оны Сары өзен деп таныстырды»³⁷. Аталмыш естелікте Шу алабы сөз болып отыр, И-юнь өзені Йінчү өзенінің дыбыстық аудармасы, Шу өзенін мензейді.

Мұхаммед Хайдар Дулатидың дерегі бойынша, найман ханы Күшлік қарақытайлармен Бала-сағұн маңында шайқас жасайды: «Войска гурхана был далеко, и здесь он потерпел поражение. (Кучлук) ограбил его казну, которая находилась в Узганде, и оттуда направился в Баласагун. Гурхан находился там. В Джинудже произошло сражение. Кучлук потерпел поражение и большая часть его воиско оказалась в плену».³⁸ Аталмыш кітапта Джинудж өзеніне «река выше Чу» деп түсінік береді. Джинудждың Йинуч немесе Яфинчтың фонетикалық

²⁹ Рубрук Г. Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. Алматы: Ғылым, 1993. С. 110.

³⁰ Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (? – начало ?? в.). Алма-Ата: Наука, 1986. С. 36.

³¹ Hudud al-Alam. Translated and explained by V. Minorsky. London, 1937. P. 276.

³² Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научною целью. С-Петербург, 1897. С. 70.

³³ Бернштам А.Н. Памятники старины Алма-Атинской области //Изв. АН КазССР. Сер. Археологическая. 1948. Вып. 1. №48. С. 88.

³⁴ Лившиц В.А. Древнее название Сырдарьи // Вестник древней истории. 2003. №1.

³⁵ Фэн Чэнчжунь. «Синь диминь» (Батыс аймақтың жер-су аттары). Чжунхуа шуцзюй, 1982. С. 106.

³⁶ Лившиц В.А. Юридические документы и письма // Согдийские документы с горы Муг. Вып. 2. М., 1962. С. 79.

³⁷ Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. I-т. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 77 б.

өгеріске ұшыраған түрі болуы ақылға қонымды.

Тоқар Сюань Цзан сапар естелігінде Памир-дің батысындағы, Персияның шығысындағы, Гиндукуш тауының солтүстігіндегі, Сырдарияның оңтүстігіндегі жерлерді оңтүстік және сол-түстік деп екіге бөледі де, Темір қапықтың солтүстігін Соғды, оңтүстігін Тоқар деп атайды. Батыс Түрік қағанаты тұсында аталмыш өңірлер Батыс Түрік қағанатының басқаруында болды³⁹. Түркі мәтіндерінде кезігетін Тоқар осы өңірді мензейді. Сюань Цзан Соғды мен Тоқардың шекарасы болған Темір қапықты «Түрік камалы» деп атады.⁴⁰ Аталмыш камал Өзбекстанның оңтүсті-гіндегі Дербенттің батысына қарай 13 км жерде.

Тезік Мәтіндегі «Тезік» этнонимін Р.Жиро арабтар деп түсінеді, әрі қытай деректеріндегі «Дашині» осының баламасы ретінде қарайды.⁴¹ Махмұд Қашқари «Тажик» этнонимін «парсылар» деп түсіндіреді⁴². 658 жылы Таң патшалығы Тоқар жерінде бірнеше тұтқулық құрады (дудуфу), соның ішінде Тяочжи тұтықты бар, оның орталығы Жағу-давардхана (Жағуда деп те аталады, қазіргі Ауғанстандағы Ғазни қаласы) болады.⁴³ Осы Тяочжи Тезіктің дыбыстық аудармасы.

Тамағ Ыдұқбаш Күлтегін ескерткішінде Қарлықтармен келесі шайқас Тамағ Ыдұқбаш деген жерде болады (КТ637).

Үш Қарлық тайпасы батыс түріктер мен шығыс түріктердің ортасында, яғни Алтай тауынан Алатауға дейінгі кең алқапта мекендеген.

Тамағ қытай деректеріндегі Дамо болуы, негізінен қазіргі Тарбағатай жоталары болуы ақылға қонымды.

Қаракөл Қытай деректеріндегі «Сюанчи» топонимінің баспа-бас аудармасы Қаракөл.

Күлтегін ескерткішінде: «Тамау yduq барда

сьһьsdimiz. Кьl-tigin ol сьһьyde otuz jaуajur erti. Alp үaliu aqyn binip oplaju tegdi. Eki erig uduуru sanidy. Qarluуу cыьrtimiz, altymyz. Az bodun jaуу bolty. Qara kцlte сьһьpdimiz. Кьl-tigin bir qurq japaјur erti» (КТ641-42). Ю. А. Зуев: «Озера и урочище Кара-кель находится на левобережье Сырдарьи, в двух километрах от русла по ее течению, выше Отрара» деген пікір ұсынады.⁴⁴ Ал Р. Жиро Қобдоның солтүстік шығысындағы 130 километр қашықтықтағы Қара норды түркі ескерткіштеріндегі Қаракөл деп қарайды⁴⁵. Біздің пікірімізше, қарлықтардың сол кездегі орналасуы бойынша, Қаракөл қазіргі Алакөл болуға тиіс.

Кеңу Тарман Күлтегін түркілерді батыста «Кеңу Тарманға» (КТ621) дейін қондырады. Аталмыш топоним Білге қаған ескерткішінде «Кеңу Тарбан» (БК18) түрінде кезігеді. «Худуд ал-Аламдағы» топонимдерге негізделген С.Г.Кляшторный осы топонимді екі жер аты деп түсінеді де, Тарбанды Отырар, Кеңүні Кунджи-дих деген қорытынды жасайды.⁴⁶ Ю. А. Зуев «передача топонимов парными сочетаниями несвойственна древнетюркским текстам» деген пікір айта тұра, Кляшторныйдың пікірін жақтайды.⁴⁷

Кеңу Тарман этнонимінің алдыңғы компоненті сын есім, ежелгі түркі топонимдерінде сын есім қосарлана жүретінін ескерген болатынбыз. Мәселен, «Алтын йыш», «Қара көл», «Чұғай йыш», т.б. «Кеңу» – кең, жайпақ деген мағынаға йе.

Қытай деректерінде Түркі қағанаты дәуірінде Чуло-мань, Чжэ-ло-мань, Ци-ло-мань, Си-ло-мань, Шило-мань деген топоним жарыққа шықты. «Таң патшалығының жаңа тарихы. География баяны» И-у (қазіргі Құмыл – Н. Кенжеахмет) тарауында: «...осы арада Чжэ-ло-мань тауы бар, ол Тянь-шань тауы деп те аталады»⁴⁸.

³⁸ Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. Алматы, 1999. С. 336.

³⁹ Сюань Цзан. Датан Сиюйцзи («Ұлы Тан әулеті заманындағы Батыс өлке туралы жазбалар»). Чжунхуа шуцзюй, 1985. С. 100.

⁴⁰ Хуэй Ли. Да-цы-энь-сы Сан Цзан фаши чжуан («Да-цы-энь монастырындағы Сан Цзан бақсының өмірбаяны»). Чжунхуа шуцзюй, 1983. С. 30.

⁴¹ Giraud Rene. L' Empire Des Turcs Celestes: Les Regnes D' Elterich, Qapghan et Bilga (680–734). Contribution a L' histoire des Turcs d' Asie Centrale. Librairie d' Amerique et D' orient. Paris, 1960. P. 189.

⁴² Махмуд ал-Кашғари. Диван Лугат ат-Турк. Алматы, 2005. С. 366.

⁴³ Фэн Чэнчжунь. Сиюй диминь (Батыс аймақтың жер-су аттары). Чжунхуа шуцзюй, 1982. С. 37.

⁴⁴ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. 2002. С. 176.

⁴⁵ Giraud Rene. L' Empire Des Turcs Celestes: Les Regnes D' Elterich, Qapghan et Bilga (680–734). Contribution a L' histoire des Turcs d' Asie Centrale. Librairie d' Amerique et D' orient. Paris, 1960. P. 195.

⁴⁶ Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964. С. 155-161.

⁴⁷ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. 2002. С. 175.

«Таң патшалығының көне тарихы. География баяны» И-у тарауында: «Тянь-шань тауы осы аймақтың солтүстігінде 120 ли жерде, тағы бір аты Бай-шань (Ақтау). Жергілікті халық оны Си-ло-мань тауы деп атайды».

XIX ғасырда Құмылдан табылған Таң патшалығы дәуіріндегі қытай генералы Цзян Синбэньның құлпытасында мынадай дерек хатталған: «(Цзян Синбэнь) чжэньгуан жылнамасының 14 жылы (640 жылы) мамырдың 10 жұлдызы армиясын бастап И-у-дағы Ши-ло-мань тауына жетті, солтүстікте Хэйганьсо қарауылынан асып, 10 күнге жетпей зор жеңіске қол жеткізді»⁴⁹.

Ортағасырлық қытай тілінде «чжэ», «си» мен «ши» дыбысының «ди» немесе «ти» болып дыбысталу заңдылығы бар. Сондықтан, Чжэ-ло-мань, Си-ло-мань, Ши-ло-мань топонимдерін «Тарман» немесе «Таруман» деп атауға келеді.

Күлтегін, Білге қаған ескерткішінде әскери жорық пен түрік бодұнын қондыру қимылының географиялық аумағы өте айқын. Әскери жорықтағы жер аттары нақты топонимдармен айқындалады, мәселен, «Құриғарұ Темір қапығқа тегі сүледіміз» (КТБ 17; Тон 46).

Түркі ескерткіштерінде елді қондыру аумағы 4 ірі таумен аталады: шығыстағысы **Қадырқан йыш**, оңтүстіктегісі **Чұғай йыш**, батыстағысы **Кеңү Тарман**, солтүстіктегісі **Көгмен йыш**: «Peggy qadyrqaп jpyуу ара bodunyy аниа qonturtymyz. Аниа itdimiz. Quryyaru кеңь-tarmanqa tегі тьгьк bodunyy qonturtymyz. Аниа itdimiz» (КТБ 21). «Тьгьк budun ьlesikiп birije ииуaj jpy Тьгы Тьп Jazy qonajyn tiser тьгьк bodun ьleskiп» (КТМ 6-7). «Kцgmen jir sub idisiz qalmazun – tijin, az qyгqyz bodunyy i[tip] jarat[yp keltimiz. Сьньpdimiz ilin]» (КТБ 20).

Түркі ескерткіштеріндегі Кеңү Тарман немесе Кеңү Тарбан қазіргі Тянь-шань тау сілемін меңзейді, аталмыш тау сілемі шығыста Баркөлден басталып, батыста Қаратауға дейін созылып жатыр.

«Хүдүд ал-Аламда» Тоғыз оғыздардың территориясы егжей-тегжейлі баяндалған. Оның аумағы шығыс Тянь-шань өңірінде, астанасы Jinanjkath,

оның маңында Тафқан деген тау бар, таудың арт жағында бес қала бар... Тоғыз оғыздардың патшасы жазда Panjkath-та тұрады.⁵⁰ Тафқан тауын Минорский [t.rfan] деп түзетеді, әрі оны Турфанмен (Turfan) байланыстырады⁵¹.

Jinanjkath-тың «Қарақожа», Panjkath-тың түрікше аты «Бесбалық» екені мәлім. Осы тау Күлтегін ескерткішіндегі Тарман екені дау тудырмайды. Хан патшалығы тұсында дәл осы арада «Даньхуань» елі, сол аттас «Даньхуань» қаласы болғандығын қытай деректері растайды. «Хань патшалығы тарихы. Батыс өңір баянында»: «Даньхуань елі, астанасы Даньхуань қаласы, Чань-аньнан 8870 ли қашықтықта» делінген. Даньхуаньды Тарманмен байланыстырсақ, осы топонимнің шығу тарихы жыл санауымыздан бұрынғы III ға-сырға йағни Ғұн заманына тура келеді.

«Суй патшалығы тарихы. Батыс өңір баянында» Турфан оазисіндегі Гаочан елінің солтүс-тігіндегі «Ганьхань» тауы туралы дерек кезігеді: «(Гаочанның) солтүстігінде Ялқұнтағ бар, осы таудың солтүстігінде 70 ли жерде Таньхан тауы бар, жазда басында қар жатады». Осы Таньхань тауын қытай тарихшысы Юй Тайшан Үрімжінің маңындағы Боғда тауы деп санайды.⁵²

Ал «Таң патшалығының жаңа тарихы. Ұйғыр баянында» Қырғыздар туралы құнды дерек кезігеді: «Қырғыздар ежелгі Цзянькун елі. Жері И-удың (қазіргі Құмыл) батысында, Яньцидің (Қарашардың) солтүстігінде, Ақтаудың жанында .... оңтүстігі Танман тауына жалғасады». Осы арадағы Таньмань тауы Таньхань тауының тағы бір жазбаша варианты болса керек.

Орталық Азияда өмір сүрген әр ұлт топонимдерді өз тіліне бейімдеп хатқа түсіру заңды құбылыс, түрлі авторлар жазған деректерде бір топоним түрліше жазылған. Әрине жоғарыдағы қытайша Даньхуань, Таньхань, Таньмань тауы, парсыша Тафқан тауы, түркіше Тарман екенінде дау жоқ.

Тафқан тауы қазіргі Тянь-шань тауы екенін «Хүдүд ал-Аламдағы» деректер растайды. Аталмыш еңбектің 5 тарауында Тафқан тауын Тоғыз Оғыздар

⁴⁸ «Синь Таншу» (Таң патшалығының жаңа тарихы). Чжунхуа шуцзюй, 1958.

⁴⁹ *Линь Мэйцунь*. Хань-Тань Сиюй юй Чжунго вэньмин («Хан, Таң патшалықтары тұсындағы батыс өңір және Қытай өркениеті»). Вэнь-у баспасы, 1998. Р. 72.

⁵⁰ *Hudud al-Alam*. Translated and explained by V. Minorsky. London, 1937. P. 94.

⁵¹ *Hudud al-Alam*. Translated and explained by V. Minorsky. London, 1937. P. 194.

⁵² *Юй Тайшань*. Лянхан, Вэй, Цзинь, Нанбэйчао чжэньши Сиюй чжуань яо чжу (Екі Хань, Вэй, Цзинь, Оңтүстік-солтүстік патшалықтар ресми тарихнамаларындағы Батыс өңір баяны жөнінде комментарий). Чжунхуа шуцзюй, 2005. С. 549.

мен Яғмалардың арасына орналастырады, аталмыш таудың батыс бөлігі Ығрай-арт (Ighraj-art) деп аталатынын, әр бөлігінің өз алдына аты бар екенін тілге тиек етеді.⁵³ Кеңу Тарман Тянь-шань тауының батыс бөлігін меңзесе керек, өйткені батысқа созылған сайын тау сілемі кеңі түседі.

«Хұдуд ал-Аламда» Тянь-Шань тауының оңтүстік батыс жоталары Маниса тауы деп аталады. Қатлам (Нарын) өзені осы таудан бастау алады⁵⁴. Аталмыш топонимнің түбірі «манды» ескерсек, түркі ескерткіштеріндегі Кеңу Тарман тұтас Тянь-шань тауын меңзесе, оның батысы Кең Ман, ал шығысы Тар Ман деп аталған ба?

Мағы Құрған Күлтегін ескерткішінде Мағы Құрған туралы «Мауу қуған қулар жазуға оғузуағу су таруқдұмуз. Қыл-тигин бег барлажу уқтымуз» (КТ 648) делінген. Білге қаған ескерткішінде: ««Otuz artuqu eki] жарума Мауу қуған қуладуқта јut болту» деп жазылған (БК 31). «Мағы Құрғанды қыстадық» деген сөйлемге негізделсек, ол әрине қыстауға жайлы жер болуы керек. Қытай деректерінде Ма-и аңғарындағы «Ма-и» атты қала туралы мәліметтер кезігеді. Аталмыш аймақтың нақты орны туралы бірнеше көзқарас бар: бірінші, қазіргі Ішкі Моңғұлдағы Хылингирдің солтүстік батысы; екінші, қазіргі Ганьсу өлкесіндегі Цинян ауданы; үшінші, Шэньси өлкесіндегі Шоусянь ауданы⁵⁵. Осы өңірлердің бәрі ежелгі түркілердің ата қонысы. «Солтүстік Ци патшалық тарихында» «(Жужандарды) Ма-и аңғарына орналастырып, азық-түлікпен, торғын-торқамен қамдады, патшаның өзі Түріктерді Шоучжоуға дейін қуды» деген дерекке негізделсек, түркі ескерткіштеріндегі Мағы Құрған осы Ма-и деуге негіз бар. Өйткені соңғы йероглиф «и»-«қала» немесе «құрған» деген мағына береді.

Чұғай йыш Қазіргі Ішкі Моңғұлдағы Ин-шань тауы, аталмыш тау сілемі Ішкі Моңғұлдың орта бөлігі мен Хэбэй провинциясының солтүстігін ала шығыстан батысқа қарай созылып жатыр.⁵⁶ Аталмыш тау Тонұққұ ескерткішінде «Чұғай құз» деп аталса, қытай деректерінде «Цзунцайшань» деп хатталды, мұны Чұғай тауының дыбыстық аудармасы

деуге келеді. «Құз» ежелгі түркі тілінде таудың теріскей жағы, күн түспейтін жағы⁵⁷. «Ин-шаньның» мағынасы «Теріскей тау» деген мағынада.

Тонұққұ ескерткішінде Елтеріс қаған (Құтлық) туралы: «Y da tapda qalmysuу quubranуp jeti jyz boldy ...Berije tabуaиуу, цнre qytануу, жураја оузууу укьс цк цлurti. Bilig esi иab esi ben кцртьm. Ииујај quзун², Qага qиmuу olurur ertimиз» (Тон4-7) делінсе, «Тан патшалығының жаңа тарихы. Түрік баянында»: «(Құтлық) бытырап кеткен қауымның басын құрап Чұғай йышына бекінді және Қара-құм қаласын басқарды» деп Тонұққұ ескерткішіндегі сөйлемді қайталайды.

Тоқұз Ерсен «Birgerъ toquz ersenke tegi syledim. Tьpьtke kиiig tegmedim» (КТМ3). Осы топоним немесе этноним жөнінде талас пікір көп, ғалымдардың бірі оны топоним десе, енді бірі этноним деген пікір ұстанады⁵⁸. Ал Ю. А. Зуев Тоғыз Ерсен туралы: « древнетюркская слово ersen восходит к древнеиндийскому gasayana “источник”. Сочетание Токуз эрсен (Девять источников) – это название области, конечного пункта древнетюркских походов на юге и первой половине VIII в. И калька китайского названия обширной территории современного автономного района Внутренней Монголии по левобережью северной излучины Хуанхэ—Цзю-юань (Девять источников)»⁵⁹. Осы арада Ю.А. Зуев ағаттық жіберген, Цзю-юаньның аудармасы «Тоғыз Қайнар» (Девять источников) емес, «Тоғыз жазық». Ал Түркі заманында Ішкі Моңғұл аумағы түркі-лердің өз жері болған, түркі империясының оңтүстік шекарасы емес. Түркі ескерткішіне талдау жасасақ, біріншіден, осы жорық оңтүстікті бетке алған, екіншіден, Тибетке сәл жетпеген. Бірсыпыра ғалымдар Тоғыз ерсенді түріктердің оңтүстігіндегі, Тибеттердің солтүстігіндегі «ту-гу-хуньмен байланыстырады. Аталмыш этнос қазіргі Циньхай көлінің маңында Ту-гу-хунь елін құрады.

Сол тұста қазіргі оңтүстік Шыңжаң Тибет-тердің билеуінде екенін ескерсек, Тоғыз ерсенді Токсұнмен байланыстыруға болады. Токсұн тарихтан бері

⁵³ *Hudud al-Alam*. Translated and explained by V. Minorsky. London, 1937. P. 62.

⁵⁴ *Hudud al-Alam*. Translated and explained by V. Minorsky. London, 1937. P. 73.

⁵⁵ Қытайдың тарихи жер-су аттары сөздігі.

⁵⁶ *Кенжеахмет Нұрлан*. Суябтан табылған Таң патшалығы дәуіріндегі құлпытас және осыған қатысты мәселелер // «Ши сюе цзикань», 2007. №6.

⁵⁷ Древнетюркский словарь. Л., 1969. С. 475.

⁵⁸ *Giraud Rene*. L' Empire Des Turcs Celestes: Les Regnes D' Elterich, Qapghan et Bilga (680–734). Contribution a L' histoire des Turcs d' Asie Centrale. Librairie d' Amerique et D' orient. Paris, 1960. P. 189.

Шынжаңның солтүстігі мен оңтүс-тігін жалғастыратын маңызды торап. Қытай деректерінде Токсұн атауы орта ғасырлардан бастап белгілі. Топоним түрікше «тоқсан» немесе «тоғыз» сөзіне байланысты шыққан. «Сиюй тунвэньчи» кітабында: «түрікше Токэсан тоқсан деген мағынада. Токсан отбасы қоныстан-ғандақтан, осылай аталған» деген дерек кезігеді. Ал Се Бинь өзінің «Синьцзян юцзи» атты еңбе-гінде: «Токсұн жайшылықта Цзютай деп аталады» деген мәлімет береді. Цзютайдың мағынасы «Тоғыз қарауыл» немесе «тоғыз өртен».

Түн йазы «Тьгьк будун ьлесикің бирије иууај жүр тьгьл, Тьн Јазу қонајун тисер тьгьк bodun ьleskig» (КТм 6-7). С. Е. Малов Түнйазын «Тюнская равнина?» деп күмәнмен аударарды.⁶⁰ Осы арадағы Түн йазы Чжун-юань жазығын меңзесе керек. «чжун» – орта, «юань» – жазық деген мағынада. Ортағасырлық қытай тілінде «чжун» йероглифі «түн» немесе «тун» деп дыбысталады. Аталмыш жазық қазіргі Хуанхэ өзенінің орта және төменгі аңғарын қамтиды, ежелгі Қытай өркениетінің бесігі.

2. Білге қаған (683–734 жж.) ескерткішіндегі этнонимдер мен топонимдер

Өрпен «Alty otuz jaуuma iik bodun quyrqyz birle jaуу boldy. Kem keie iik tара sьledim. Цrpente sьһьүdim. Sьsin saniudym. Jети otuz jaуuma quyrqyz tара suledim» (БК26). Мәтін мазмұнына жүгінсек, Өрпеннің топоним екені көрініп тұр. Ұлуғ Кем өзенінің сол тармағы Чаа-Холь таяу маңында Урбюн деген жер бар.

Арғұ Зерттеушілер осы топонимді Антарғұ деп оқиды.⁶¹ Біздің пікірімізше, «анта» сөзі «ол», «онда» деген мағына беретін сөз. Топонимдердің алдында осы тектес сөздер қосарлана жүру ба-йырғы түркі тілінің ерекшелігі болып табылады.

Мәтіннің осы тұсы Күлтегін мәтініндегі әскери жорықты қайталайды. Алайда күлтегін ескерткішінде Арғұ топонимі кезікпейді. Екі мәтінді салыстырайық:

«Bir jylqa bis joly sьһьpdimiz. Eң ilki **toуu balyqda** sьһьsdimiz. Kьl-tigin azman aqуу binip oplaju tegdi. Alty erig saniudy. Sь [ta]уусында jitini erig quуlyulady. Ekinti **quplууqda** ediz birle sьһьpdimiz. Kьl-tigin az jaуuzyn binip oplaju tegip bir erig saniudy. Тоуuz erig igire toqydy. Ediz bodun anda

цlti. Биьни **bo[...]**da оуuz birle sьһьpdimiz. Kьl-tigin azman aqуу binip tegdi, saniudy. Sьsin saniudymyz. Ilin altymyz. Түртъни **иуу bayyнда** sьһьsdimiz. Тьгьк bodun адаq qamaу ytdy jablaq bolta[иу] erti. Oza kelmis sьsin Kьl-tigin аууtуp toһra bir уурp alpауу on erig toһa-tigin joуyнда игирip цльrtimiz. Bisини **ezgenti qadazde** оуuz birle sьһьsdimiz. Kьl-tigin az jaуuzyn binip tegdi. Eki erig saniudy. Balyuq[qla] barmady. Ol sь anda цl[ti]. Мауу qоrған quрлар jaзуһa оуuzуарu su tapуqдымыz. Kьl-tigin beg bapлају yqтымyz. Оуuz jaуу ордуу basdy» (КТб 44-46).

«Bir jylqa түrt joly sьһьsdim. Eң ilki **toуu balyqda** toуla цгьзьг jьzti кеип. Sьsi [kelti]. Ekinti anda **арууда** sьһьүdim. Sьsin sanidym [... ь]иьни [иуу bayyнда sьһь]ьsdim. Тьгьк bodun адаq qamas yt[t]y, jablaq boldаиу erti Oza jaһa keligime sьsin аууt(t)ym. Ыкьs цlteиi anda tirilti. Anda toһra jylpaуuty bir оуусуу toһa tigin joуyнда игирe toqyдыm. Түртъни **ezgenti qadazda** sьһьsdim» (БК30-31).

Мәтіннен Күлтегін мен Білге қағанның екінші рет бірі Құшлығықда, бірі Арғұда соғысқанын байқаймыз. Күлтегін мәтініндегі үшінші шайқас болған жердегі руника өшкін болғандықтан, С. Е. Малов «бо...нда» деп оқиды.⁶² Махмұд Қашқари Тараз бен Баласағұн арасындағы жерлерді Арғұ деп атайды ары «өйткені олар екі таудың арасына орналасқан» деп түсінік береді.⁶³ Алайда осы реткі шайқас Тұғла өзені маңында, яғни оғыздарға қарсы ашылғаны мәлім. Оғыздар Тұғла өзені мен Орхон өзені аралығында, түркілердің солтүстік шығысында өмір сүрген.

Рашид ад-Диннің дерегіне сүйенсек, арқүй тайпасы Арғұн(Эргунэ) өзенінің батысында өмір сүрген тайпа.⁶⁴ Аталмыш топоним арқүймен байланысты болса керек.

3. Тонұққұқ ескерткішіндегі топонимдер

Қаракұмұғ «Таң патшалығының жаңа тарихы. Түрік баянында» «Хэйшачэн» деп хатталған, баспа-бас мағынасы «Қаракұм қаласы». Осы деректен біз Қаракұмұғтың қала екенін аңғарамыз. Қытай ғалымдары Хэйшачэнды қазіргі Ішкі Монғұлдағы Хух-Хото қаласының солтүстігіндегі 30 км жердегі У-чуань ауданының аумағында деген пікір айтады⁶⁵.

⁵⁹ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. 2002. С. 60.

⁶⁰ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности — Тексты и исследования. М., Л., 1951. С. 34.

⁶¹ Древнетюркский словарь. Л., 1969. С. 45.

⁶² Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности — Тексты и исследования. М.; Л., 1951. С. 32.

Құрдан «Цңре qytanda, berije tabyaında, quryja qurdanda, juyuja oуuzda eki ъи byн sьmiz, kelteimiz, bar mu ne? Аниа оънтъм» (Тон 14). Мәтінде төңіректің төрт бұрышындағы төрт ел тілге тиек болып отыр, мұның батыстағысы Құрдан. Тонұқұқтың батыстағы жауы Түркеш қағанаты немесе он оқ елі, Құрдан соларды меңзесе керек. Түркі тілінде «құры» сөзі «батыс» деген мағынаны береді. Соңғы «дан» сөзі «тау» мағынасын берсе керек, түркі тілдерінде «н» дыбысының «й» дыбысына алмасуы табиғи құбылыс. Немесе Құрдан Қорығанның өзгерген түрі болуы ақылға қонымды. Түркі тілдерінде Қорыған «әскери лагер». ⁶⁶ Осы топоним қазіргі Қордай асуында сақталған болуы мүмкін. Ежелгі Түркештердің ордасы осы Қордай төңірегінде болған.

Клаусон мен Байлэй Құрданды Хотанның түрікше аты деген пікір ұсынады⁶⁷.

Могон Шине Усу ескерткішінде Qasar Qordan топонимі кезігеді, мәтін мазмұнына негізделсек ол Өтукеннің батысындағы Тез өзенінің жоғары ағарында.⁶⁸

Ек тағ Тонұқұқ ескерткішінде мынадай сөз болады: «Biz jeme sьledimiz, any irtimiz. Jiniь ьgьzig keie tinesi oуly jatyuma beңligeк тауу... Temir qaryuqa tegi irtimiz. Anta janturtymyz inel qayanqa [. . . .] yuqa tezik, toqrysyn» (Тон 44-45)⁶⁹. Beңligeк тау-ты С. Е. Малов Бянглигяк тауы деп аударды. Бірсыпыра ғалымдар осы топонимді екіге бөліп «Беңлік Ек тағ» деп оқыды⁷⁰.

Пахлави тілінде жазылған «Шахристианиха-и Еран» атты еңбекте түркі қағандарының ордасы тұрған «Ек тағ» сөз болады.⁷¹ Жоғарыда аталған Цзя Дань естелігіндегі «Цзедань тауының» ортағасырлық қытай тіліндегі дыбысталуы «ек-тағ» немесе соған

жуықтау. Жыл санауымыздың 568 жылы Византия елшісі Zemarchus Ectagда(Ектағ) батыс түркі қағаны Dizabuls-тың қабылдауында болады. Zemarchus: «Ectag, грек тілінде Алтынтау деген мағына береді» дейді⁷². Тағы бір грек авторы Feofilakt Simokatta Түркі қағандарының үнемі тұратын тау Алтын тауы екенін сөзге тиек етеді⁷³. Ал қытай деректерінде Ікі Өгүз бен Ыстық көлдің маңындағы түркі қағандарының ордасы «Цзинь-я-шань» тауы туралы молынан дерек кезігеді, қытайлар Түркі қағаны Хэлудың ордасын осы «Цзинь-я-шаньда» ойрандайды. «Цзинь»-алтын, «я»-орда, «шань»-тау деген мағынада. Сондықтан, «Цзинь-я-шаньды» Ектағ деп айтуға негіз бар. Р.Жиро «ек» сөзі «алтын» сөзінің байырғы түрі, кейін оның орнын «алтын» сөзі басқан деген тұжырым айтады.⁷⁴

Бің үліг Тонұқұқ ескерткішіндегі «Ектағдың» алдындағы «беңліг» сөзі туралы ғалымдар түрлі болжамдар жасады.⁷⁵ Р. Жиро «беңлікті» «менді» деп түсіндіреді.⁷⁶

Біз Тонұқұқтың осы сөйлеміне былай транскрипция жасаймыз: «Йінчү өгүзіг кече Тінсі оғлы йа-тығма бің үліг ек тағығ ертү... Темір қапығқа тегі іртіміз. Анта йантұртымыз Инел қағанқа... ығқа Тезік, Токрысын». Мәтіндегі «Бің үліг» (көне түркі тілінде «бің» сөзі «мын», ал «иул» немесе «иүл» сөзі «бұлақ» деген мағынада, «үліг» «иүлақтың» алғашқы түрі деген қорытынды жасаймыз) «мың бұлақты» деген мағынаға ие. Аудармасы: «Інжу өзенін кеше, Тінсі ұлы тұратын мың бұлақты Ектауынан асырып... Темір қақпаға дейін қудық. Содан қайтардық. Инел қағанға... Тәжік, Тоқарысымен».

Бінюл туралы деректер «Да-цы-энь-сы Сан Цзан фаши чжуан» («Да-цы-энь монастырындағы Сан Цзан баксының өмірбаяны») кезігеді: «Осы арадан

⁶³ Махмуд ал-Кашғари. Диван Лугат ат-Турк. Алматы, 2005. С. 125.

⁶⁴ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. 2002. С. 60.

⁶⁵ Ян Шэнминь комментарийсын жасаған: «Цзы – чжи- тун- цзянь Ту цзюе хуэйхэ шиляо цзяо чжу» (Цзы – чжи- тун- цзяньдағы Түркі, Ұйғыр тарихи деректеріне комментарий). Тяньцзинь гуцзи баспасы, 1992. С. 161.

⁶⁶ Древнетюркский словарь. Л., 1969. С. 458.

⁶⁷ Some notes on the inscription of Tonuquq // Studia Turcica. Budapest, 1971. P. 127-128.

⁶⁸ Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. СПб., 2006. С. 132-133.

⁶⁹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности — Тексты и исследования. М.; Л., 1951. С. 60-69.

⁷⁰ Giraud Rene. L' Empire Des Turcs Celestes: Les Regnes D' Elterich, Qapghan et Bilga (680–734). Contribution a L' histoire des Turcs d' Asie Centrale. Librairie d' Amerique et D' orient. Paris, 1960. P. 182.

⁷¹ Пигулевская Н. Города Ирана в раннем средневековье. М.; Л., 1956. С. 115.

⁷² Yule H. Cathay and the Way Thither. V. 1-2. London, 1866. V. 1. P. CLX-CLXVI.

⁷³ Феофлакт Симокатта. История. М., 1957. С. 161.

⁷⁴ Giraud Rene. L' Empire Des Turcs Celestes: Les Regnes D' Elterich, Qapghan et Bilga (680–734). Contribution a L' histoire des Turcs d' Asie Centrale. Librairie d' Amerique et D' orient. Paris, 1960. P. 182.

батысқа қарай 400 ли жүрген соң, Биң-юге жеттік, бұл мың бұлақ деген мағынада. Аталмыш жер неше жүз лиге созылады, бұлақты, саздауыт келеді, ғажайып ағаштарға мол, орманы бітік, ауасы жанға жайлы, қағанның жайлайтын жайлауы⁷⁷.

1542 жылы Ма Ли қатарлылар құрастырған «Шэньсидің жалпы шежіресінің» 10 томында «Батыс өңірдің жер-суы мен адамдары жайлы карта» атты Орталық Азияның картасы салынған, оған түсінік жасалған бөлімі «Батыс өңірдің жер-суы мен адамдары жайлы шолу» деп аталды. Картадағы «Миньюнь» деген топонимді «Біңюль» деп топшылаймыз⁷⁸.

«Хұдуд ал-Аламның» Тұхси тарауында Тұхсилардың қалалары егжей-тегжейлі таныстырылады. Суяб пен қатар Биглиг (Biglilig) қаласы аталады. Аталмыш қаланың соғдыша аты S.m.kna.⁷⁹ Карл Байпақов Биглиг қаласын Баласағұн қаласы деген тұжырым жасайды.⁸⁰ Түркі ескерткішіндегі Біңүліг осы Биглиг болуы ақылға қонымды. «Тарих-и Рашидидағы» Міңлақ топо-нимі Міңюлақтың өзгеріске түскен түрі.⁸¹

VII ғасырдың орта шеніндегі Суяб үш империяның – Таң, Тибет, Түрік империясының таласатын жері болды.⁸² Тибет пен Таң империясы өз мүдделеріне бола, Батыс Түрік қағанатының қағандарынан өз жақтастарын қарастырып, марионеттік қағандарды сайлады. Ал қытайлар қойған түркі ашина қағандар «Тяньцы» (көктің ұлы) атағын алған болуы мүмкін, түркі ескерткіштеріндегі «тінсі» осының дәлелі. Ал 690 жылы Шығыс Түрік қағаны Құтлық Суябты бір мезет өз уысында ұстайды. Батыс түріктің марионеттік қағандары ішкі Қытайға кетуге мәжбүр болады. Арада Түркештер Суябтың тізгінін біраз уақыт ұстаған соң, 699 жылы Шығыс түріктерге Суябтың билігі қайта өтеді.

Аны сұб Тонұққұ ескерткішіндегі қырғыз жеріндегі өзен аты. Р.Жиро оны Абакан өзенінің бір

саласы Она өзені деп түсінеді⁸³.

Ярыш язы Қытай деректерінде «е-ло-си-чуань», «до-ло-си-чуань». «Көне Таңнама. Түрік (2)»: «Ашина Хэлу... Долоси жазығында орда тікті, ол Сичжоудың (қазіргі Тұрфан) солтүстігінде 1500 лиге созылып жатыр» делінсе, «Жаңа Таңнама. Түрік (2)де» осы топоним «е-ло-си-чуань» деп хатталды. Соңғы «чуань» сөзі аңғар немесе жазық деген мағына береді. Осы топонимдер түркі ескерткіштеріндегі Ярыш язы. Қытай деректеріндегі аталмыш жазық Алтай тауының оңтүстігінде, Екі Өгіздің шығысында. Біз мұны Жұңғар ойпаты деп топшылаймыз.

С. Г. Кляшторный Ярыш язын Шу өзенінің жоғары ағарындағы Кочкор аңғары деген пікір ұсынады⁸⁴. Кочкор аңғарының ұзындығы 80 км, ені 20 км. Үш жағынан тау қоршаған, тек оңтүстік батыс жағынан ғана Шу алабына тұтасады. Мұны жазық деуден көрі, аңғар деуге келеді. Ежелгі түркі жазбаларындағы «язы» сөзі ірі-ірі жазықтарды меңзейді.

4. Онгин ескерткішіндегі топонимдер

Аталмыш ескерткіште екі топоним кезігеді: **Болтұқ** (Осб) және **Қамыл балық** (Оа 9).

Болтұқ С. Е. Малов «Болтұқды» топоним деп есептемей, етістік ретінде аударған.⁸⁵

Мәтін мазмұны бойынша, Болтұқта түркілерге Тоғыз Оғыздар жау болады: «Teñirkenke isig bertin tejin jarylqamys. P²ad atyу anda bermis. Boltuqda toquz oyuz beg[i] jayy ermis. Bedyk ermis. Teñirken jory[mys]» (Осб).

Тоғыз Оғыздар кімдер?

Ежелгі қытай, араб, парсы деректеріне жүгінсек, Тоғыз Оғыздар Тяньшань тауының шығыс сілемін мекендеген халық. Араб деректерінде Тоғызғұз деп хатталған. ал-Истахридың дерегі бойынша, Тоғыз Оғыздар Тибет, Қарлық, Қырғыз және

⁷⁵ Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. СПб., 2003. С. 188-197.

⁷⁶ Giraud Rene.L' Empire Des Turcs Celestes: Les Regnes D' Elterich, Qapghan et Bilga (680-734). Contribution a L' histoire des Turcs d' Asie Centrale. Librairie d' Amerique et D' orient. Paris, 1960. P. 182.

⁷⁷ «Да-цы-энь-сы Сан Цзан фаши чжуан» («Да-цы-энь монастырындағы Сан Цзан бақсының өмірбаяны»).

⁷⁸ Шао Госю. Чжунго сицзянь фанчжи хуэйбянь. Пекин: Чжунго гошугуань вэньсянь совэй фучжи чжунсин ининь гуци, 1997. С. 207-216.

⁷⁹ Hudud al-Alam. Translated and explained by V. Minorsky. London, 1937. P. 99.

⁸⁰ Байпаков Карл. Древние города Казахстана. Алматы. 2007. С. 330.

⁸¹ Мухаммед Хайдар Дулати: Тарих-и Рашиди. Алматы, 1999. С. 95.

⁸² Кенжезахмет Нұрлан. Суяб археологиясы және Қытай мен Батыс арасындағы мәдени қарым-қатынас: док. дис.

⁸³ Giraud Rene.L' Empire Des Turcs Celestes: Les Regnes D' Elterich, Qapghan et Bilga (680-734). Contribution a L' histoire des Turcs d' Asie Centrale. Librairie d' Amerique et D' orient. Paris, 1960. P. 178.

⁸⁴ Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. СПб., 2006. С. 359.

Чин аралығында өмір сүрген халық.⁸⁶ XX ғасырдың 80-жылдары баспадан шыққан «Қытай тарихының атласы» 5 бөлімі «Сичжоу Ұйғырлары, Хотан, Тоғыз Оғыз, Қарлықтардың орналасуы» картасында Тоғыз Оғыздар Қарлықтар мен Сичжоу (Тұрфан) Ұйғырларының аралығына, Іле Өзені алабына орналастырылған.

Сондықтан, қазіргі Моңғолия мен Қытай шекарасындағы Бәйтік тауын ежелгі Болтұқ деуге негіз бар. Бәйтік тауы кеңістік жағынан алғанда солтүстік ендік 42°, шығыс бойлық 91° алқапқа орналасқан, осы алқап ежелгі Тоғыз Оғыздардың мекені, оның оңтүстік жағында Барскөлі (қазіргі Баркөл) мен Тұрфан оазисы жатыр, оңтүстік шығысы Құмыл алқабына тұтасады.

Қамыл балық Онгин ескерткішіндегі екінші топоним «Қамыл Балық». С. Е. Малов «Qamıq balyq[qa] tegdim. qunladym, aldym. Sьsi kelti. qarasyu jүүdym. Vegi qaıdy» (Оа 9) деп оқып, «я напал на многие города» деп аударған.⁸⁷ Ескерткіштің бірінші сөз мәтіні былай: «Қамыл балық». Бездіші әріп салғанда, соңғы «л» әрпі «үк» әрпі формасында салынған. Сондықтан бірсыпыра зерттеушілер осы топонимді «Қамұк» немесе «Қамұғ» деп оқыды⁸⁸. «Қамұғ» көне түркі тілінде «барлық», «түгел» деген мағынада. Ал Текин «Қамыл» деп дұрыс оқыды.⁸⁹

«Қамыл балық» қазіргі Шынжаңдағы Құмыл

қаласы. Аталмыш қала Тұрфаннан табылған көне ұйғыр тілінде жазылған манихейдік жазбаларда «Қамыл», Дуньхуаннан табылған көне ұйғырша жазбаларда «Қамұл» немесе «Қамыл» деп хатталған⁹⁰. «Юань патшалығы тарихында» «Хамили», «Хамэйли» түрінде кезігеді.⁹¹

⁸⁵ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.; Л., 1959. С. 8-10.

⁸⁶ Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri. *Viae regnorum descriptio ditonionis moslemicae* // Ed. M. J. De Goeje. Lugduni Batavorum. 1870 (BGA. I). P. 9-10.

⁸⁷ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.; Л., 1959. С. 8-10.

⁸⁸ Қаржаубай Сартқожа. Орхон мұралары. Күлтегін, 2003. 142 б.

⁸⁹ Текин Т. Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington, 1968. P. 245.

⁹⁰ Нью Жучэнь. Синь Альтайюй димин тэдянь // Алэтай сюе луныцун. № 1. Синьцзян дасюе баспасы. 1994. С. 133.

⁹¹ Фэн Чэнчжунь. Сиюй диминь (Батыс аймақтың жер-су аттары). Чжунхуа шуцзюй, 1982. С. 31-32.

ҚОСЫМША

Түркі ескерткіштеріндегі топонимдер мен этнонимдер кестесі

Күлтегін	Білге қаған	Тонұсұқ	Түсінік
1. Яшыл өгүз	Яшыл өгүз		Хуанхэ
2. Шандұң язы	Шандұң язы	Сандұң балық	Хэбэй жазығы
3.		Ұсын бұндатұ юрт	
4. Қадырқан йыш	Қадырқан йыш		Үлкен Хинган тауы
5. Темір Қапығ	Темір Қапығ		Дербент
6. Кеңу Тарман	Кеңу Тарбан		Тянь-шань
7. Көгмен	Көгмен йыш		Таңну ола
8. Чұғай йыш	Чұғай йыш	Чұғай күз	Иньшань
9.		Қара құмұғ	Хэйшачэнь
10.		Құрыдан	Қордай
11. Түн язы	Түн язы		Чжунюань жазығы
12. Бдүк Өтүкен йыш	Бдүк Өтүкен йыш		
13. Өтүкен йыш	Өтүкен йыш	Өтүкен йыш	
14.			
15.			
16.			Тывадағы Урбюнь
17. Алты чұб соғдақ			
18. Йір Байырқу	Йір Байырқу		
19. Түргі Яргұн көл			Далайнор
20. Соңа йыш	Соңа йыш		
21. Алтүн йыш	Алтүн йыш	Алтүн йыш	Алтай
22. Ертіс өгүз	Ертіс өгүз	Ертіс өгүз	Ертіс
23. Болчу	Болчу	Болчу	Болат
24.	Бесбалық		Үрімжінің шығыс солтүстігіндегі Бесбалық
25. Табар(Талас)			Талас
26. Йінчү өгүз	Йінчү өгүз	Йінчү өгүз	Шу
27.		Тінсі оғлі ятағма	
28.		Бінүлік	Мыңбұлақ
29.		Ек тағ	Қытай деректеріндегі Алтын орда тауы – Цзиньяшань
30. Кеңрес			
31. Тамағ ыдүк баш	Тамағ ыдүк баш		Қытай деректеріндегі Дамо
32. Қара көл			Алакөл
33. Тоғұ балық	Тоғұ балық		
34.	Тоғла өгүз	Тоғла	Тұғла өзені
35.		Көк өңүг	
36.	Арғұ		
37. Құшлұғұғ Құслағак (Құшұлағак)			
38.		Ақ Термел	
39. Чұш башы	Чұш башы		
40.		Аны сұб	Енисей
41.		Ярыш язы	Жұңғар ойпаты
42. Езгенті қадаз	Езгенті қадаз		
43. Мағы Құрған	Мағы Құрған		Қытай деректеріндегі Ма-и
44.	Ағұ		
45.	Селеңе		Селенгі өзені
46.	Қараған қышыл		
47.	Төңкер тағ		
48. Соғұд			Соғдылар
49. Тоқұз Ерсен	Тоқұз Ерсен		Тоқсұн
50. Түпүт	Түпүт		Тібет